

Krisis

SYBERBERG

BOLTANSKI

TARANTINO

GIACOMETTI

HOFLAND

BACON

EN ANDEREN

DE BOODSCHAP VAN DE KUNST

N°61 december 1995

Hoflands honger

OVER LITERATUUR EN ENGAGEMENT

Maarten Doorman

Een jaar geleden vierde uitgeverij De Bezige Bij haar vijftigste verjaardag. Ter gelegenheid daarvan werd in Amsterdam een avond belegd onder de titel 'De beklemming van H.J.A. Hofland'. De avond had ook 'Engagement in de literatuur' kunnen heten, want daar ging het over. Maar die titel was te kleurloos geweest, wat op zich al iets zegt over het problematische van het onderwerp. Toch lag dit thema voor de hand bij een uitgever, die haar ontstaan dankt aan het verzet uit de oorlog en tijdens haar hoogtijdagen, de jaren zestig en zeventig, als vooruitstrevend te boek stond. In die tijd, zo kunnen we achteraf vaststellen, vertegenwoordigde De Bezige Bij succesvol (maar niet exclusief) de avantgarde in de Nederlandse literatuur, met 'nieuw proza', experimentele poëzie en met een maatschappelijke betrokkenheid, die voor de intelligentsia van die dagen vanzelfsprekend was.

Op de bewuste decemberavond van vorig jaar kwamen drie stellingen aan de orde:

1. In de literatuur manifesteert zich een afkeer van engagement, een onverschilligheid jegens de politiek-filosofische grondslagen van de westerse samenleving. In plaats daarvan herkent men drie andere tendenties: een concentratie op het individu alsof dit een eenling is, in zijn lot voornamelijk bepaald door niet-rationele overwegingen; binnen deze concentratie een streven naar modieusheid die samenhangt met commercieel succes; daarnaast een belangstelling voor het verleden [denkelijk wordt de oorlog bedoeld, M.D.] waarbij dit wordt beoordeeld naar strenge morele maatstaven, die, paradoxaal, niet voor het heden en de toekomst worden aangelegd.

2. De utopische en antiutopische elementen zijn vrijwel uit de literatuur verdwenen. Cultuurkritiek is voornamelijk een onderwerp van de sociale wetenschappen. Betekent dit dat de literatuur zich niet meer bezighoudt met het perspectief van de beschaving?

3. De rol van de televisie is door de literatuur onderschat. De afgelopen eeuw heeft de televisie zich onafhankelijk, terzijde van de literatuur ontwikkeld. Heeft zich intussen niet een toestand ontwikkeld waarin de televisie vrijwel dagelijks een overval op de literatuur pleegt?

"Drie dodelijke statements", oordeelde De Groene Amsterdammer-redacteur René Zwaap, "die stuk voor stuk nog uren in mijn hoofd bleven nadreunen, zo onverbidlijk zwaar klotsten hier de golven van het cultuurpessimisme aan tegen

de hersenschors." (1) Pessimistisch waren ze inderdaad, deze uitlatingen. Ze verwoordden de klacht van Hofland over het 'nieuwe verraad der klerken', over het uitblijven van maatschappelijke betrokkenheid onder intellectuelen, over de desinteresse van de literatuur ten opzichte van een toenemende chaos in de wereld. Het zware klotsen der gedachten wordt echter niet alleen door die somberheid veroorzaakt, maar vooral door het onderwerp zelf. Het idee engagement sleept nu eenmaal de ballast van vele decennia ideologiekritiek met zich mee, een manier van denken die plotseling obsoleet is geworden. Voor engagement in de literatuur lijkt dat des te meer op te gaan. Hoe is het dan mogelijk dat die discussie als een veenbrand blijft smeulen, en nu ook weer aarzelend onder jonge auteurs opflakkerd?

Dat komt wellicht doordat literatuur (meer nog dan de andere kunsten) zo omvattend op de wereld betrokken is: literatuur roept met behulp van de verbeelding een werkelijkheid op die nooit neutraal is ten opzichte van de wereld waarin wij leven. Of die verbeelde werkelijkheid nu beter of juist afschuwelijker is dan het leven zoals we dat kennen, maakt hierbij niet uit. Het is een andere werkelijkheid, die we onwillekeurig vergelijken met de eigen leef- of ervaringswereld. Literatuur (in elk geval proza) is altijd potentieel (anti)utopisch en wekt aldus een spanning op die je als engagement kunt bestempelen.

Toch is dit een wel heel algemene vorm van engagement. Je mag van de literatuur (en van engagement) nog iets meer verwachten. Dat verlangen is in Nederland de laatste jaren herhaaldelijk door Hofland vertolkt, waarbij hij onder andere verwijst naar schrijvers als Allan Bloom (*The Closing of the American Mind*, 1987) en Alain Finkielkraut (*La défaite de la pensée*, 1987). (2) Als gezegd gewaagt Hofland van het verraad van de literaire klasse — van een nieuw verraad der klerken.

Het oude verraad werd in de jaren twintig aan de orde gesteld door Julien Benda met diens *La Trahison des Clercs*. In dit boek werd kritiek uitgeoefend op de intellectuelen die zich juist engageerden (en zo hun onafhankelijkheid opgaven voor lippendienst aan ideologieën die niet lang daarna zouden uitdraaien op de catastrofale misdaden van communisme en nationaal-socialisme). Maar Benda geselde ook, aldus Hofland in *De elite verongelukt*, al die literatoren die zich niet bekommeren "om waarheid en schoonheid" en zich alleen afvragen "of een werk 'de aspiraties van de eigentijdsheid uitdrukt'". (p.58) Het is deze Benda, die door Hofland naar voren wordt geschoven in zijn verzet tegen de lethargie van het intellectuelendom, tegen de relativistische afzijdigheid van de literaire klasse van tegenwoordig.

De Europese cultuur laat in de vroege jaren negentig 200.000 mensen vermoorden en staat ondertussen te snikken bij *Schindler's List*. Waar blijven de schrijvers? "Het debat is afgelopen," aldus Hofland, "de intellectuelen zijn bevrijd van hun last, hun dilemma's. Einde van de geschiedenis. Het is zondag." (p.56, 60) Hofland zegt overigens er niet voor te pleiten dat literatuur "geëngageerd" is in (partij-)politieke zin. Hij propageert eerder een zekere afstandelijkheid bij intellectuelen en vooral: onafhankelijkheid — een betrokken kosmopolitisme. Hofland vraagt om een literatuur die niet uit is op eigen succes, die zich niet uitlevert aan top-tienen en televisie — zie de bovengenoemde drie stellingen. Daarbij vat hij 'literatuur' ruim op, als het werk van allen die schrijven: filosofen, historici, dichters, schrijvers en journalisten. (p.68) Maar hij richt zich ook op literatuur in engere zin — voorzover

die vanuit dit perspectief natuurlijk bestaansrecht heeft. Zijn standpunt is sympathiek — en belangwekkend — maar evenzeer een mengsel van naïveteit en retoriek. Er zijn dan ook verschillende reacties op Hoflands betoog gekomen.

De historicus en literair criticus Arnold Heumakers stelt, dat literatuur afstand moet bewaren — niet de afstand waar Hofland met Benda voor pleit, maar afstand tot de werkelijkheid, door het eeuwig-tragische te tonen. De literatuur, aldus de *Volkskrant*-criticus Heumakers, “moet de kans blijven krijgen om afstand te bewaren en in passende vorm te zeggen: het is altijd zo geweest en het zal altijd zo blijven.” (3) Het is de vraag, hoe vruchtbaar dat verweer tegen engagement eigenlijk is. Want niet het tragische maakt de kracht uit van literatuur, maar juist de worsteling met het tragische; niet het noodlot, maar het verzet ertegen. “De tragedie als filosofisch inzicht”, zo schrijft *Vrij Nederland*-redacteur Carel Peeters terecht in een reactie op Heumakers, “is risicoloos, ook al is zij gebaseerd op de ervaring van eeuwen.” Ook in esthetisch opzicht is het heel bevredigend, zo betoogt hij, “om iemand zich zo vaardig [als Hofland, M.D.] te zien verweren tegen het tragische.” (4)

Een met Heumakers vergelijkbaar protest tegen de roep om engagement in de literatuur valt te beluisteren bij de zogenaamde Generatie Nix, de door amechtige media gevestigde groep schrijvers die zich een jaar geleden rond het tijdschrift *Zoetermeer* manifesteerde. Deze ‘jongeren’ ontleenden hun identiteit aan hun expliciete afkeer van elke maatschappelijke betrokkenheid. Niet volgens de traditionele estheticistische argumentatie (waar met enige kwade wil ook Heumakers nog onder te scharen valt), maar vanuit het anti-intellectualistische sentiment van de massacultuur en de rock & roll (zij het soms koketterend met het postmodernisme). Dit adagium levert wel eens een goeie grap op (“De oorlog, dat is toch die film met Bruce Willis?”) maar weinig interessante literatuur. Dat de wereld een vuilnisbelt is zonder enig perspectief, dat is de vooronderstelling van elke schrijver (en filosoof) die iets voorstelt. Maar zolang we geen zelfmoord plegen, zal het over dat gescharrel op die belt moeten gaan. Dat het leven een tranendal is, lazen we al bij Prediker, dat de waarheid betrekkelijk is en te veel lezen je in de war maakt, stond al in de Don Quichotte.

Een ander bezwaar tegen Hoflands verraad der klerken kwam van *NRC-Handelsblad*-redacteur Bas Heijne (waar bleven de Nederlandse filosofen in die dagen — wat hadden ze te melden? Hadden ze iets te melden?). In navolging van wat Milan Kundera in *Verraden Testamenten* schrijft, stelt Heijne dat (althans) de roman niet beschrijft, beweert of verdedigt, maar dat de roman “onderzoekt”. Een goede roman, aldus Heijne, “kan nooit een enkelvoudige boodschap verkondigen”. Flauberts *Madame Bovary*, Couperus’ *De stille kracht* en Kellendonks *Mystiek lichaam* spreken zich volgens hem niet uit over goed en kwaad. (5)

Dit nu is een versimpeling van het soort, dat Heijne juist toeschrijft aan literair engagement. De roman, en ruimer nog: de literatuur onderzoekt niet alleen, maar ‘beweert’ ook, en ‘beschrijft’ en ‘verdedigt’ en kan nog veel meer. Juist omdat literatuur complex is, kan literatuur ook geëngageerd zijn. Bovengenoemde romans spreken zich trouwens wel degelijk uit — Flauberts roman onder andere over (en tegen) de Franse bourgeoisie van het platteland; Couperus over het cultuurverschil tussen kolonisator en inlander; Kellendonk over de beeldvorming van homoseksue-

aliteit, antisemitisme en moderne kunst, zij het inderdaad niet ondubbelzinnig. Het is echter te eenvoudig om te veronderstellen, dat engagement ondubbelzinnig moet zijn, en geformuleerd in de tweedimensionale stijl van Mao's Rode Boekje. Het is ook te eenvoudig, engagement te reduceren tot nostalgie, zoals Heijne dat bijna een jaar eerder deed. (6) De literatuur, zo betoogde hij toen ook, is geen journalistiek. In dat laatste had hij gelijk; literatuur is niet louter verslaggeving, noch het louter ventileren van opinies. Heijne wilde niet, zo schreef hij, in een roman lezen hoe gruwelijk de moord op Noorse walvissen is maar wel het verhaal van iemand die zijn vakantie naar Noorwegen om die reden annuleert en vervolgens een reis naar het repressieve Indonesië boekt.

Dat komt dichterbij Hoflands verlangens dan hij wellicht zelf verwacht, met dien verstande, dat Heijne bezig is de roman te 'verdedigen' terwijl Hofland een veel ruimer gebied bestrijkt. Diens retorische vraag, of de Franse en Amerikaanse schrijvers, kunstenaars en columnisten, die zich voor 'Bosnië' inspannen de hoon verdienen "van de tribune waarop de realisten zitten", is daarmee nog niet afdoende beantwoord. (7)

Engagement, zoveel is inmiddels wel duidelijk, is een versleten begrip, een beladen cliché, een versteende metafoer die met filosofische helden van deze tijd — Nietzsche, de latere Wittgenstein, Lyotard, Derrida — moeiteloos in gruzelementen is te slaan. Daarmee is de bovenstaande discussie meteen beslecht. Alleen op een onbevredigende manier, omdat het debat over maatschappelijke betrokkenheid van de literatuur wellicht concrete verschillen van mening vertoont, die juist zichtbaar moeten worden gemaakt. Engagement is een term als 'vooruitgang', ook zo'n begrip dat door zijn beladen geschiedenis lijkt te zijn bijgezet in de uitstalkast van het verleden, maar juist door die beladenheid toch opnieuw belangrijke discussies kan provoceren.

Daarmee bedoel ik niet, dat het begrip engagement (of vooruitgang) ironisch moet worden ingezet — dat zou van hetzelfde relativisme getuigen dat juist met behulp van deze verouderd geachte begrippen bestreden kan worden. Het is de moeite waard om in de postmoderne wervelwind van begripsdeflatie algemene concepten van hun oude pretenties te ontdoen, zonder ze geheel over boord te zetten. (8) Zo hoeven we bij engagement in de literatuur geen gehoor meer te geven aan wat Sartre van de schrijver Camus verlangde, namelijk de broeder te willen zijn "van de communistische staker uit Bologna of van de ellendige dagloner die in Indo-China vecht tegen Bao Dai en de kolonialen". (9) Aan de andere kant hoeven we ook niet te vervallen in het bovengenoemde standpunt, dat engagement als een abstract soort betrokkenheid opvat, waarin literatuur per definitie geëngageerd is omdat "literatuur hoe dan ook een produkt van de actualiteit is", zoals Xandra Schutte het formuleert. (10)

Engagement dat nu in de literatuur een rol kan spelen vinden we bijvoorbeeld in de boeken van Salman Rushdie (die er recht op heeft dat zijn werk besproken wordt los van de tragische omstandigheden waarin hij zich bevindt, hoezeer die omstandigheden het belang van dit soort engagement ook illustreren). In *The Satanic Verses* wordt een zo duizelingwekkende confrontatie van twee culturen beschreven (van de westerse mondiale met die van een migrantencultuur, nee, van de Indische

leefwereld met de Engelse burgermaatschappij, nee, van de moslim met de ongelovige), dat de lezer een aantal veilige cliché's over cultuurrelativisme dreigt kwijt te raken. De roman heeft geen boodschap — de roman heeft tientallen boodschappen, deze roman laat nieuwe stemmen horen uit een maatschappelijk gebied dat een wereldwijde en uiterst schrijnende problematiek weerspiegelt.

Een dergelijk engagement is aanmerkelijk complexer dan dat van de overzichtelijke Koude Oorlogs-tegenstellingen van weleer, al zijn de politieke romans van Orwell en Koestler minder ondubbelzinnig (anticommunistisch) dan men inmiddels soms doet voorkomen. Ze beschrijven — en onderzoeken — op een ruimere manier de dilemma's van het individu in een totalitaire omgeving. Er is, als men er wat langer bij stilstaat, veel meer geëngageerde literatuur dan men denkt, literatuur die meer doet dan laten zien in welke tijd ze geschreven is. Bernard-Henri Lévy's *Le Diable en tête* (1984) is zo'n boek, waarin inderdaad niet één boodschap overheerst, maar waarin het engagement van het verzet in de Tweede Wereldoorlog tot dat van de Rode Brigades, dat van Parijs '68 tot de Palestijnse kwestie, op een intelligente manier figureert, onderzocht wordt en ook vaak impliciet wordt verdedigd. Of denk aan het werk van Günther Grass, dat op een uiterst betrokken manier commentaar levert op het moderne Duitsland (zoals Hans Magnus Enzensberger dat doet op 'Europa').

Ook dichters bij huis, in de Nederlandse literatuur treffen we zulk engagement aan. Een groot deel van Hermans' werk is te lezen als een aanval op het naoorlogse humanisme in Nederland. De oorlogsromans van Vestdijk — zo vlak na de oorlog geschreven — bieden een blik op het verzet en het vijandbeeld van de Nederlanders, waar men pas veertig jaar later aan toe was. De poëzie van Lucebert, van Vroman of van Claus getuigt geregeld van een geëngageerde houding. De laatste dicht bijvoorbeeld over 'ongelukkigen / in de bak voor een idee, / hun organen geteisterd door elektroden.' (11) Dat mogen platte kreten lijken die Heijne zou verwerpen, ware het niet dat door het dubbelzinnige van dit beeld (namelijk ook: dat van een bak, waarin een vloeistof door elektrolyse wordt ontleed) het engagement overtuigt. Het werk van Gerard Reve, bepaald geen geëngageerd schrijver in de traditionele zin, heeft destijds het nodige bijgedragen aan de emancipatie van homoseksuelen.

Men kan ook denken aan een volgende generatie schrijvers; Anja Meulenbelt, Hannes Meinkema en later Renate Dorrestein boden een andere blik op de verhouding tussen mannen en vrouwen en ook de eerste 'allochtone' romans dienen zich aan — al kan men zich afvragen in hoeverre deze varianten van politieke correctheid tot dusverre literair overtuigen. Andere recente voorbeelden van geëngageerde romans zijn Joost Zwagermans *Gimmick!* (over hedendaagse jonge kunstenaars) en zijn *De buitenvrouw* (over cultuurverschillen), Willem van Toorns *Een leeg landschap* (over de aantasting van het landschap), Chris Keulemans' *Een korte wandeling in de heuvels* (een vervreemdende verwijzing naar het beschoten Sarajevo) of Willem Jan Ottens *Ons mankeert niets* (over morele, onder andere medische, dilemma's). Literair engagement lijkt zich onder hedendaagse schrijvers weliswaar mondjesmaat te manifesteren, maar misschien is het oordeel van Hofland wat al te somber. Voor de poëzie gaat het misschien op, maar verder is er veel af te dingen op de eerste twee uitzichtloze stellingen uit het begin van dit artikel. (12)

Engagement in de literatuur is ook in filosofisch opzicht interessant, zoals Gerard de Vries in dezelfde maanden van het eerdergenoemde debat in *NRC-Handelsblad* illustreerde, zonder dat zijn artikel overigens (merkwaardig genoeg) een plaats kreeg in de discussie van Hofland en anderen. Hij voert (naast Camus' *La Chute*) de laatstgenoemde roman van Willem Jan Otten op om te illustreren hoe beperkt het standpunt van individuele autonomie is in medisch-ethische kwesties. De hoofdpersoon in *Ons mankeert niets*, aldus De Vries, is dader, slachtoffer en omstander tegelijk. Hoewel deze roman over een huisarts het veel bediscussieerde euthanasie-vraagstuk slechts even zijdelings beroert, is deze door de impliciete constatering dat onafhankelijk oordelende autonome individuen een fictie zijn, een belangrijke bijdrage aan de discussies over dit vraagstuk. (13)

Overigens blijft het hierboven gesignaleerde dilemma over engagement van kracht: een al te eenduidige boodschap tast het literaire gehalte van een werk ontegenzeggelijk aan; een roman, gedicht of essay dat één standpunt als boodschap bij de lezer bezorgt, is onverteerbaar. Aan de andere kant valt Hofland misschien enige naïveteit te verwijten, maar men moet niet vergeten dat werken van de verbeelding altijd enige naïveteit veronderstellen, namelijk het geloof in iets dat er (nog) niet is, het vertrouwen dat dat wat er niet is toch te maken heeft met wat zich aan ons voordoet, kortom, het licht achterlijke geloof in fictie en literaire vorm dat iets utopisch bevat. Naïveteit en retoriek zijn eigen aan de literatuur.

Daarom hoeft betrokken, geëngageerde literatuur helemaal geen slechte literatuur te zijn. Literatuur biedt bij uitstek de mogelijkheid op een niet-journalistische, dus niet louter beschrijvende, noch slechts opiniërende manier iets over de actuele wereld uit te spreken. Een wereld waarin voortdurend dingen gebeuren die schreeuwen om commentaar, om kritiek, om reacties, om verzet tegen onverschilligheid, ook van de verbeelding. Precies om die reden blijft bovenstaande discussie interessant.

Een literair werk *hoeft* niet geëngageerd te zijn: het hoeft helemaal niks. Maar belangrijke literatuur zal vaak getuigen: niet als gelovige, niet als officier van justitie, niet als politicus en niet als filosoof. Geëngageerde literatuur getuigt eerder van het soort verwarring dat Heijne illustreerde met zijn Noorwegen-boycottende Indonesië-ganger, van het soort Westerbork-tragiek dat Presser zo onnavolgbaar in zijn *Nacht der Girondijnen* vormgaf. Dat is niet de geresigneerde weergave volgens Heumakers' eeuwige tragiek, geen *Gelassenheit*, maar een betrokkenheid die bewondering verdient. Betrokkenheid die lef veronderstelt, moed waaraan het bij huidige schrijvers wel eens ontbreekt. Om wat prozaïsch met Voltaire te besluiten, deze held én karikatuur van het literaire engagement: "Qui plume a, guerre a."

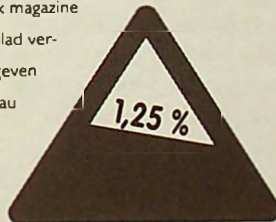
Noten

- 1 René Zwaap, 'Literair masochisme' in: *De Helling*, 7 (winter '94-'95) 4, pp. 20-23.
- 2 Zie voor dit en het volgende H.J.A. Hofland, 'De elite verongelukt' in: idem, *De elite verongelukt*. Amsterdam 1995, pp. 55-71.
- 3 Zie Arnold Heumakers, 'Het domein van het tragische' in: *Vrij Nederland* 24 december 1994.

- Heumakers neemt een vergelijkbaar standpunt in in zijn discussie met de dichter en criticus Marc Reugenbrink in *De Gids*. Zie *De Gids*, 157 (1994) 10; 158 (1995) 2; 158 (1995) 3.
- 4 Carel Peeters, 'Het domein van het "nee"' in: *Vrij Nederland* 24 december 1994.
 - 5 Bas Heijne, 'De broer van Mien uit Assen. De gewone lezer, een uitvinding van de televisie' in: *NRC-Handelsblad* 13 januari 1995.
 - 6 Bas Heijne, 'Aan iemand die alles verzint heb je niets. Het verlangen naar engagement in de literatuur' in: *NRC-Handelsblad* 18 maart 1994. Een uitstekende reactie op het artikel van 13 januari 1995, met bezwaren als bovengenoemde, kwam van Joost Zwagerman: 'De leerschool van Flaubert, Bas of Joost' in: *Vrij Nederland* 4 februari 1995. Instemming met Bas Heijne onder andere bij Xandra Schutte in *De Groene Amsterdammer* 8 februari 1995.
 - 7 H.J.A. Hofland, 'Bang voor een opgedirkte boeman. De schrijver en zijn engagement na de Koude Oorlog' in: *NRC-Handelsblad* 24 maart 1995.
 - 8 Impliciet volg ik hier het soort argumentatie, dat ik met betrekking tot het begrip vooruitgang heb gebruikt in *Steeds mooier. Over vooruitgang in de kunst*. Amsterdam 1994.
 - 9 J.-P. Sartre, 'Réponse à Albert Camus' in: *Situations IV*. Parijs 1964, p. 93.
 - 10 Xandra Schutte, 'Nieuw engagement' in: *De Groene Amsterdammer* 8 februari 1995.
 - 11 De regels stammen uit 'Amnesty' in: Hugo Claus, *De Sporen*. Amsterdam 1993, p. 63.
 - 12 Het tijdschrift *De Helling* gaf ruim vijf jaar geleden een interessant, zij het wat wisselvallig beeld van engagement in de Nederlandse literatuur a.h.d.v. besprekingen en interviews met Dorrestein, Van Toorn, Stolk, Van Zomeren, Bernlef, Van der Heijden, Brill & van Weelden, Roemer, Vogelaar en Van Marissing. *De Helling*, 3 (1990) 2. Dat de discussie doorgaat, blijkt ook uit het vorige maand in De Balie gehouden debat 'De verbeelding van het heden' (met Chris Keulemans, Nelleke Noordervliet, Willem van Toorn, Joost Zwagerman en Xandra Schutte).
 - 13 Gerard de Vries, 'Respect mag geen excuus voor lafheid zijn' in: *NRC-Handelsblad* 21 februari 1995.

Neem de Hellingproef

De Helling is een onafhankelijk politiek magazine met een progressieve signatuur. Het blad verschijnt viermaal per jaar en wordt uitgegeven door het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks. Elk nummer telt 48 pagina's. Een jaarabonnement kost f 39,50

Bestel een proefnummer, bel of schrijf!

de Helling Postbus 700 1000 AS Amsterdam 020 - 620 22 12